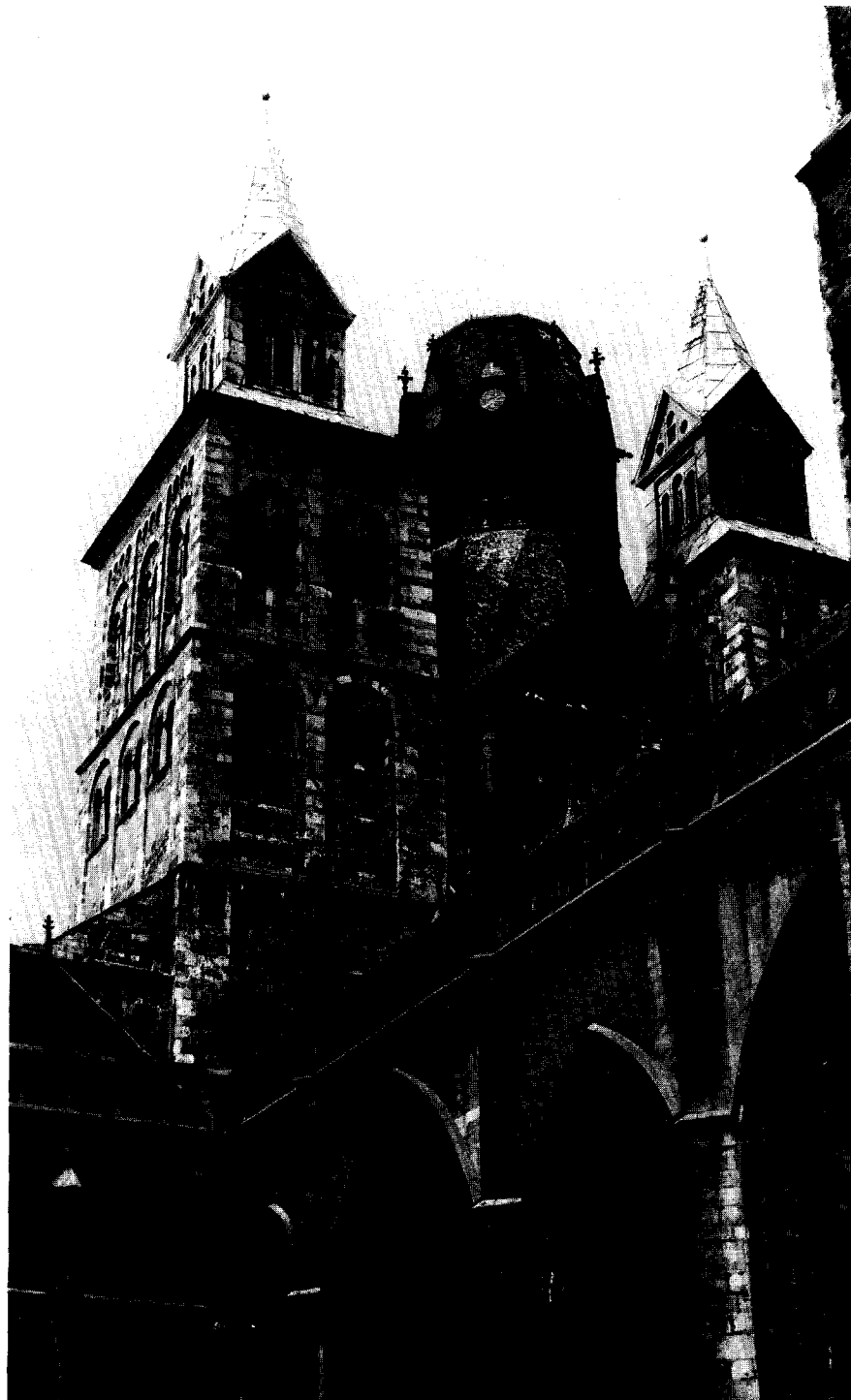

Een nieuw beeld van een oud gebouw. Opmerkingen over de St. Servaaskerk in Maastricht in de elfde eeuw.

Lex Bosman

Nu de kerk van St. Servaas in Maastricht na de ingrijpende restauratie alweer geruime tijd opnieuw als kerkgebouw en als trekpleister voor toeristen fungeert, zijn de kruitdampen rond de vaak heftige discussie over die restauratie grotendeels opgetrokken. Het gebouw is uit de steigers tevoorschijn gekomen en ziet er wat anders uit dan voor de periode van restauratie en verbouwing. Gezien de vooral in het interieur zeer ver doorgevoerde verwijdering van ouder materiaal zouden nu misschien in handboeken en gidsen de dateringen van delen van de kerk bijgesteld moeten worden: behalve de elfde en twaalfde eeuw zou ook de twintigste eeuw als ontstaansperiode genoemd moeten worden. Al heeft die discussie over de restauratie volgens sommigen zeker niet tot het beoogde resultaat geleid, veel punten die bij de restauratie van elk historisch bouwwerk wezenlijk zijn, werden door critici keer op keer aan de orde gesteld en gewoonlijk leveren die een belangrijke bijdrage aan de vorming van gedachten en uitgangspunten in de restauratiepraktijk. Deze bijdrage is voor de restauratie-critiek in het algemeen nodig, omdat vooral bij grote restauratie-projecten steeds opnieuw problemen ontstaan omtrent de vraag hoever ingrepen en aanpassingen mogen gaan. Na zulke restauraties als van Het Loo, de kerken in Utrecht en de Maastrichtse St. Servaaskerk is het niet zonder meer duidelijk of de algemene restauratiebeginselen nog wel te hanteren zijn. Te hopen valt alleen, dat zulke discussies niet uitsluitend resultaat boeken op papier, maar dat daaruit bij volgende projecten werkelijke lering getrokken zal worden.

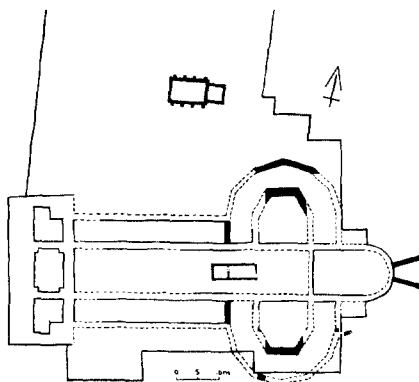
Voor de oplettende bezoeker is het beeld van de kerk aan het Maastrichtse Vrijthof aanzienlijk veranderd. Zo is uit het silhouet de neogotische middentoren op de westpartij – na een brand in 1955 al danig gekortwiek – verdwenen (afb.1), de kleur van de torenhelmen is anders dan een decennium geleden, en tegenwoordig is de kerk toegankelijk door moderne deuren aan het Vrijthof. In een uitvoerige en grondige analyse van de geschiedenis van de recente restauratie van de Servaaskerk wezen Wies van Leeuwen en Bernadette van Hellenberg Hubar onder meer op het probleem, dat veel sporen van de bouwgeschiedenis definitief zijn verwijderd². Tegelijkertijd is er langdurig bodemonderzoek verricht, waarbij de gelegenheid te baat genomen werd om veel meer dan alleen ver-

1. Maastricht, St. Servaaskerk. Westpartij met restant middentoren, situatie 1980 (foto: L. Bosman).

kennend onderzoek te verrichten. Behalve een nieuw beeld van het uiterlijk en het interieur van de Servaaskerk bracht de periode van restauratie ook veel onbekende gegevens aan het licht. Nieuwe brandende vragen komen daarmee naar voren, die opnieuw voor een discussie kunnen zorgen. 'Ik ben ervan overtuigd, dat deze eerste interpretaties niet meer dan een voorzet zullen zijn voor de wetenschappelijke discussies die ongetwijfeld gaan losbarsten' schreef de Maastrichtse stadsarcheoloog Panhuysen in 1988 aan het einde van zijn verslag over een belangrijke vondst³. Het is inderdaad belangrijk dat die discussie gevoerd wordt, omdat bouwhistorische en archeologische bevindingen zelden eenduidig zijn en slechts in een enkel geval direct een helder inzicht geven in de eeuwenlange bouwgeschiedenis van een monument. Vanuit verschillende vakgebieden en specialismen moeten de bevindingen worden aangedragen en geïnterpreteerd, waarbij natuurlijk hypothesen zullen sneuvelen omdat de argumentatie ervan in het licht van ander materiaal onvoldoende kan blijken te zijn.

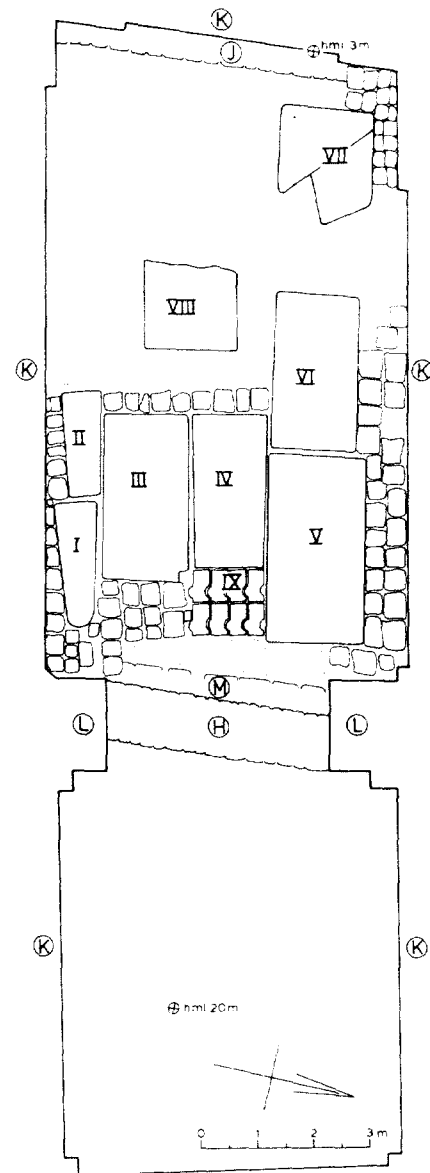
Het reconstrueren van plattegronden en opstanden van kerken uit de middeleeuwen aan de hand van archeologisch en bouwhistorisch materiaal is immers meestal een moeizaam werk, waarmee men geconfronteerd wordt als de eerste euforie over nieuwe vondsten is verdwenen. Soms zijn de archeologische vondsten ontoereikend voor een reconstructie, of blijkt het materiaal bij nader inzien erg moeilijk te interpreteren. Vaak kunnen bouwfasen nader gedaat en geïnterpreteerd worden aan de hand van schriftelijke bronnen, maar niet zelden ontbreken die bronnen of zijn de mededelingen niet eenduidig. Soms wordt bij een restauratie een grote vondst gedaan, waardoor bestaande opvattingen radicaal gewijzigd moeten worden. Van de Utrechtse Janskerk uit de elfde eeuw werd bijvoorbeeld lange tijd gemeend dat zij een uitzondering vormde binnen de groep kerken die onder bisschop Bernold waren gebouwd, omdat er geen zuilen maar pijlers zichtbaar waren. Totdat bij de laatste res-

2. Maastricht, St. Servaaskerk. Plattegrond met reconstructie van het meezijdig gesloten transept volgens Panhuysen.

tauratie in enkele pijlers toch zuilen werden aangetroffen, waardoor de voormalige uitzondering zich alsnog in het beeld van de Bernold-kerken voegde⁴. Verrassend is ook de recente nieuwe datering van de karolingische bisschopskerk in Keulen. Waar sinds jaar en dag het begin van de bouw ('Bau VII') in de ambtsperiode van bisschop Hildebold (overl. 818) gedateerd werd, is nu door nauwkeurige datering van opgegraven materiaal aartsbisschop Gunthar (afgezet 863) verantwoordelijk gesteld voor het begin van de nieuwe bisschopskerk⁵. Deze nieuwe datering heeft serieuze gevolgen voor de geschiedschrijving van de architectuur uit de negende eeuw, omdat de 'Alte Dom' van Keulen een soort ijkpunt voor de bestudering van andere bouwwerken uit de karolingische periode is geworden.

Nu het jarenlange bodemonderzoek in de St. Servaaskerk in Maastricht zoveel nieuwe gegevens aan het licht heeft gebracht, dienen ook sommige opvattingen omtrent de geschiedenis van dat gebouw bijgesteld te worden. Uit het bouwhistorische en architectuurhistorische onderzoek dat ruim een decennium geleden onder leiding van Aart Mekking werd ondernomen – en dat na de jongste restauratie niet meer mogelijk zal zijn! – kwamen gegevens en interpretaties daarvan naar voren, die met de archeologische vondsten vergeleken moeten worden⁶. Merkwaardig is intussen, dat in het bulletin dat is uitgegeven om te informeren omtrent de voortgang van de restauratie en waarin nieuwe vondsten werden gepubliceerd, zelden of nooit op serieuze wijze is ingegaan op de resultaten van dit architectuurhistorische onderzoek⁷. Het ziet er naar uit, dat bouwhistorisch onderzoek geen structureel onderdeel is geweest van het hele project van restauratie, maar incidenteel aan bod is gekomen. De resultaten van het archeologische onderzoek zijn heel van de naald gepubliceerd, waarbij het uiteraard voorkwam dat interpretaties al spoedig weer achterhaald werden door nieuwe gegevens. De voorlopige resultaten van dit archeologisch onderzoek zoals ze zijn gepubliceerd kunnen zeker opzienbarend genoemd worden, maar lijken mij nog niet op alle punten eenduidig. Ik beperk me bij de navolgende opmerkingen tot de elfde-eeuwse bouwfasen. De vondst in 1988 van het loden grafkruis van proost Humbertus was verrassend en heeft sindsdien een centrale plaats gekregen in de opvattingen over de elfde-eeuwse fasen in de bouwgeschiedenis van de St. Servaaskerk⁸. De tekst op het kruis bevestigde de summier mededelingen van Jocundus, geschreven tegen het einde van de elfde eeuw, omtrent de bouwactiviteit van deze proost; de tekst van het grafkruis is echter veel uitvoeriger dan die van Jocundus en bovendien kan door de inhoud van de tekst de proost zelf beter geplaatst worden. Tegelijkertijd echter is de tekst niet bij eerste lezing volkomen duidelijk. Het deel van de tekst op het kruis waar ik op doel is het volgende:

3. Maastricht, St. Servaaskerk. Plattegrond dubbelkapel. Met H is de muur aangeduid, die over de meezijdige muur gebouwd is (afb.: Panhuysen 1982).

'RESTAVRAVIT ECCL<ESI>AM S<AN>C<T>VARIO.CHORO.CRIPTA. [...] CAPELLIS.III.LATERALIBUS.<ET> VNA OCCIDENTALI.VESTIARIO.CAPITOLIO [...]'; mijn vertaling: 'Hij heeft de kerk vernieuwd voor wat betreft het sanctuarium, het koor, de crypte, [...] drie kapellen aan weerszijden en een aan de westzijde, de kleedruimte, de kapittelzaal [...].'

Deze passage in de tekst op het kruis duidt op een tamelijk omvangrijke bouwcampagne van de in 1086 overleden Humbertus, zoals overigens ook al steeds is opgemerkt. Titus Panhuysen interpreteerde de tekst zodanig, dat in zijn opvatting met de drie kapellen ruimtes bedoeld werden aan weers-

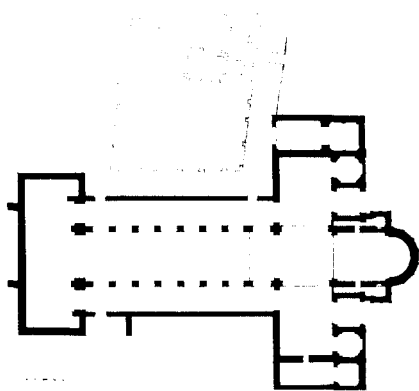
zijden van het schip en een ruimte in de westbouw⁹. Deze interpretatie lijkt mij echter in tegenspraak met wat er werkelijk staat. Men doet de tekst geweld aan door te lezen: '[...] drie kapellen, [die] aan weerszijden [van het schip], [en] één aan de westzijde [...]', in plaats van: '[...] drie kapellen aan weerszijden, [en] een aan de westzijde [...]'. Met de interpretatie 'aan weerszijden van het schip' zou dit stuk van de tekst ook betrekking hebben op een deel van het gebouw dat in de tekst van het kruis nog niet eerder genoemd is, namelijk het middenschip. Anderzijds zijn de altaarruimte, het koor en de (vierings-) crypte wel al vermeld in de tekst, zodat het meer aannemelijk is de drie kapellen ook daar in de buurt te zoeken. Het verschil in vertaling (maar eigenlijk in interpretatie) heeft nogal wat gevolgen voor de interpretatie van de bouwfase onder proost Humbertus. In de opvatting van Panhuysen behoorde daartoe wel het huidige transept, maar niet de dubbelkapel aan de noordzijde ervan (de huidige Schatkamer) en de kapel tegen de zuidgevel (de niet meer bestaande 'Maternuskapel'), die tijdens de bouw aan het plan zouden zijn toegevoegd. Daarmee wordt een probleem opgeroepen. Want de muren van beide kapellen zijn samen met die van de aangrenzende transeptkapellen en transeptwanden opgetrokken, waaruit al eerder is geconcludeerd, dat de twee kapellen behoren tot dezelfde fase als het transept en de kapellen tegen de oostzijde van het transept¹⁰. Er is nog geen enkele bouwkundige aanwijzing bekend waaruit blijkt dat de dubbelkapel en de Maternuskapel niet samen met het

transept werden gebouwd en in dat licht kan er m.i. ook weinig twijfel bestaan over de identificatie van de kapellen die op het grafkruis worden genoemd. Aan de oostzijde van het transept zijn twee kapellen gebouwd, de derde moet de kapel tegen de zuidgevel van het transept zijn geweest – later Maternuskapel genoemd – en de dubbelkapel aan de noordzijde wordt zelfstandig als 'capitolium' genoemd¹¹. Eerder opperde Panhuysen de veronderstelling dat met de 'drie laterale kapellen' wellicht de beide transeptarmen en het koor bedoeld zouden zijn¹². In de tekst van het grafkruis zouden delen van de kerk genoemd zijn waaraan onder Humbertus was gewerkt: met de kapellen aan weerszijden van wat nu viering genoemd wordt zouden de beide armen van het 'omgangstransept' – dat verderop aan bod zal komen en dateerde van 1039 – bedoeld zijn. Mij komt het merkwaardig voor, dat op het kruis dan enkele bouwdeelen genoemd zouden zijn, die onder Humbertus juist werden afgebroken. Mogelijk zal deze hypothese in een latere publicatie over de opgravingen duidelijker uiteen gezet worden. Het lijkt redelijk om Humbertus te beschouwen als de bouwheer van het koorvak (waarvan de kern al aanwezig was en dat nu verbouwd werd) en van het huidige transept, dat samen en in verband met de dubbelkapel, twee transeptkapellen en de niet meer bestaande 'Maternuskapel' werd gebouwd, en van een bouwdeel aan de westzijde van de kerk. Zonder meer spectaculair is de vondst van de funderingen onder het transept en onder de dubbelkapel, waarvan een deel enige

tijd werd aangezien voor het restant van een centraalbouw¹³. De vondst van een overeenkomstige fundering in het zuidtransept verwees deze theorie echter naar het rijk der fabelen, al zijn daarmee ook nu nog lang niet alle problemen opgelost (afb.2). Panhuysen reconstrueert deze vondsten tot een transept met aan de noord- en de zuidzijde een meerhoekige sluiting en een omgang. Dit transept zou hebben behoord tot het gebouw dat in 1039 werd gewijd, in aanwezigheid van keizer Hendrik III. De aansluiting van deze muren op de buitenwanden van de zijbeuken is niet gevonden, op de betreffende plaatsen is niet gegraven. Juist die aansluitingen zouden de theorie kunnen ondersteunen dan wel ondermijnen. Ondersteunend is wel de aanwezigheid van noord-zuid lopende funderingen in de zijbeuken, tussen de oostelijke pijlers van de middenbeuk en de buitenwanden van de zijbeuken. Aan de oostzijde is de aansluiting op het nog bestaande koorvak ook niet zonder problemen. Panhuysen laat het transept met de meerzijdige sluitingen in zijn voorlopige reconstructie aansluiten op de dichtgezette bogen in de noord- en zuidwand van het koorvak, die in 1962 zichtbaar zijn geworden¹⁴. Deze twee boogopeningen zijn echter breder dan de meest oostelijke boogopeningen in het schip en de top van de bogen ligt ook hoger dan die van de twee oostelijke bogen in het schip. Dat maakt de aansluiting van het een op het ander er niet simpeler op. Omdat ook de oostcrypte tot dit plan zou hebben behoord, moet de koorvloer wat hoger hebben gelegen dan de vloer in het schip. De

4. Maastricht, St. Servaaskerk. Westelijke travee middenbeuk, met boogfragment boven scheidboog, situatie 1980 (foto: K. ter Wal).

5. Maastricht, St. Servaaskerk. Plattegrond oostpartij met transeptdoorgangen.

vloer van middenschip en zijbeuken kan iets onder de huidige kerkvloer gelegen hebben, maar niet veel. Want op ca. 0,60 m. onder de moderne vloer lag de vloer van de volgens Panhuysen karolingische kerk (periode III bij Panhuysen). Het lijkt niet onlogisch om te veronderstellen dat de vloer van het transept met omgang in elk geval hoger lag dan de karolingische kerkvloer, mogelijk vrij dicht onder de huidige vloer. Harde gegevens ontbreken echter, simpelweg omdat andere bouwdelen in de plaats zijn gekomen van het omgangstransept. Omdat bij de aansluiting op de koortravee de boogopeningen daar aanwezig waren, moet er van worden uitgegaan dat het 'omgangstransept' ook inderdaad een duidelijke opbouw heeft gehad en niet alleen een crypte-achtige gang kan zijn geweest. Dat maakt het geheel overigens nog steeds moeilijk voor te stellen. De aansluitingen van de transeptarmen op de zijbeuken en op het koor, resp. de crypte blijven vooralsnog dan ook onduidelijk.

De toegangen tot de crypte bevonden zich in de westelijke travee, in de noord- en de zuidwand. De reconstructie van Panhuysen voorziet in toegangen tot de crypte vanuit de omgangen van het transept. Dat zou dan betekenen dat het koor niet vanuit de veronderstelde noord- en zuidarmen van het veelhoekige transept bereikbaar was, wat overigens ook niet noodzakelijk is. De crypte zou in deze reconstructie ook vanuit de viering toegankelijk zijn geweest. Zo'n dubbele toegang (vanuit de transeptarmen en vanuit de viering) lijkt mij niet waarschijnlijk; bij andere kerkgebouwen werd doorgaans voor één van beide mogelijkheden gekozen. De opgang naar het koor moet zich ergens in de viering hebben bevonden.

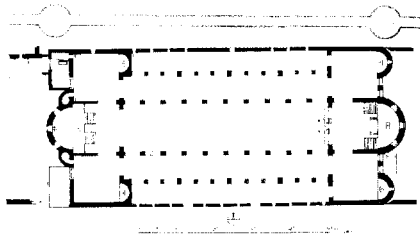
Ook als definitief zou komen vast te staan dat het 'omgangs-transept' wel degelijk behoort bij het schip en de zijbeuken en in 1039 werd gewijd, doemen er enige vraagstukken op. De plattegrond van het transept is daar niet het onbelangrijkste van, evenals de vraag hoe een opstand van dit geheel te reconstrueren zou zijn. Kortom, wat voor soort bouwdeel moeten we ons hierbij voorstellen? Mogelijk moeten bij deze kwestie

ook enige bouwsporen worden betrokken in de oostelijke travee van de middenbeuk en in de viering. De beide oostelijke pijlers in de middenbeukarcade zijn breder dan de overige pijlers en lijken aan de oostzijde aangevuld. De imposten aan de oostzijde van die pijlers zijn alleen in de dagkant geprofileerd en de imposten zijn hoger aangebracht dan die van de andere pijlers. Aan de oostelijke vieringspijlers waren moeten zichtbaar van boogaanzetten, waarvoor nog geen afdoende verklaring c.q. reconstructie is bedacht¹⁵. Is het uitgesloten dat zich in de viering een arcade heeft bevonden in relatie met de polygonale bouwdelen, de oostelijke schiptravee en het westelijke deel van het koorvak?

De plattegrond van de binnenwanden van het transept doet onmiddellijk denken aan die van het transept van St. Georg in Keulen, die echter pas in 1067 werd gewijd, nadat met de bouw waarschijnlijk kort na 1056 was begonnen¹⁶. Het transept van St. Georg mist de omgang, maar valt als voorbeeld bovendien af door de datering. Globaal vergelijkbaar zou de kerk van S. Fedele in Como kunnen zijn, waar de transeptarmen een zevenzijdige buitenwand kregen, terwijl de binnenwanden vijfzijdig zijn. De datering van dit deel van de kerk staat niet geheel vast, en loopt uiteen van de tweede helft van de tiende eeuw tot de twaalfde eeuw¹⁷. Ook bij S. Fedele is de vorm van de plattegrond niet goed te verklaren. Als parallel werd in de literatuur wel gewezen op S. Maria im Kapitol in Keulen, maar verder dan het principe van een omgang in het transept kan deze vergelijking niet gaan. Er moeten meerdere voorbeelden voor de kerk in Como van belang zijn geweest, waarvan de Akense paltskapel er één was. Ook in een recent artikel worden de S. Fedele en de paltskapel in Aken als vergelijkingsmateriaal voor het omgangs-transept van de Servaaskerk genoemd¹⁸. De parallel van de St. Servaaskerk met de paltskapel wordt daarbij zichtbaar gemaakt door de omgangen van het Maastrichtse transept los te zien van de rest van het gebouw en ze tegen elkaar te plakken, waardoor een plattegrond op centrale grondslag ontstaat. Zo'n methode is in de architectuurgeschiedenis op zijn minst aanvaardbaar, want met het losmaken van delen van een plattegrond en ze op een andere manier aan elkaar monteren zouden waarschijnlijk erg verrassende overeenkomsten ontstaan tussen allerlei kerkgebouwen. S. Fedele kan alleen als parallel worden gezien van de St. Servaaskerk, waar het de meerzijdige transeptarmen betreft. Ook de paltskapel in Aken moet als voorbeeld zeer omzichtig behandeld worden. De Karolingers hebben weliswaar generaties lang de nodige interesse aan de dag gelegd voor de grafkerk van Servatius, maar met het verknippen van de elfde-eeuwse plattegrond van die grafkerk wordt de paltskapel niet zonder meer een begrijpelijk voorbeeld. Zolang nog zoveel zaken rond dit transept in nevelen gehuld zijn, is het nog te vroeg

om het voornaamste voorbeeld te kunnen herkennen in de paltskapel in Aken. Een grondige analyse van architectonische of andere elementen die bij andere copieën van de paltskapel de verwijzing naar Aken tot stand brengen, zou ons verder kunnen helpen. Voor een gebouw op centrale grondslag, zoals onder meer bij St. Jean in Luik en de Mariakerk in Ottmarsheim werden gerealiseerd, werd in Maastricht niet gekozen. Van opvallende zuilenstellingen in boogopeningen die bijvoorbeeld in Essen en bij St. Maria im Kapitol in Keulen onmiddellijk het Akense voorbeeld in herinnering roepen is in Maastricht niets bekend. En het patrocinium verwijst al evenmin naar Aken¹⁹. Merkwaardig zou de plattegrond van het omgangstransept in Maastricht intussen wel zijn. Want hoewel doorgaans geen twee kerkgebouwen uit de middeleeuwen hetzelfde zijn, werd vrijwel altijd uitgegaan van min of meer bekende schema's voor plattegronden en opstanden. Herkenbaarheid van hetgeen gebouwd werd moet een wezenlijk punt zijn geweest voor de bouwheren en bouwmeesters, waarmee niet gezegd is dat iedere kerkbezoeker die elementen als bekend herkende. Uitzonderingen zijn er echter ook, zoals bijvoorbeeld het geval is met S. Fedele in Como, waarvoor nog geen eenduidig voorbeeld is gevonden.

Maar er zijn meer problemen rond de St. Servaaskerk. Onder proost Geldulfus werd de nieuwe kerk gewijd in 1039, als opvolger van een oudere voorganger. Een groot deel van het tegenwoordige kerkgebouw moet bij deze bouw fase tot stand gekomen zijn: schip en zijbeuken, waarschijnlijk ook de kern van de bestaande koortravee en de oostcrypte. De resultaten van het architectuurhistorische onderzoek uit de jaren 1978-1982 worden dus wat deze delen van het gebouw betreft bevestigd door het recentere archeologische onderzoek²⁰. Zoals al bleek werd onder proost Humbertus de oostpartij opnieuw en grondig onder handen genomen: het transept met de bijbehorende kapellen werden gebouwd en het koor werd hersteld. De vieringscrypte wordt door Panhuysen eveneens aan Humbertus toegeschreven aan de hand van bouwhistorische gegevens; bovendien wordt in de tekst van het grafkruis een 'cripta' genoemd. Het woord 'restauravit' hoeft echter niet te betekenen, dat het bij alle genoemde bouwdelen om nieuwbouw ging. De beste vertaling blijft 'vernieuwde', wat zowel herstel of verbetering van bestaande bouwdelen, als nieuwbouw kan omvatten. Omdat de crypte bij de negentiende-eeuwse restauratie van Cuypers opnieuw werd opgebouwd, nadat hij eerder was afgebroken, ontbreken oorspronkelijke details aan de hand waarvan men de bouw goed zou kunnen dateren. Maar het is lang niet uitgesloten, dat de vieringscrypte oorspronkelijk uit deze elfde-eeuwse fase dateert en niet pas uit de twaalfde eeuw²¹. Het logische verband dat leek te bestaan tussen het dichtmaken in de twaalfde eeuw van de oost-

6. Keulen. Ottoonse Dom. Plattegrond oostpartij met transeptdoorgangen.

crypte en het bouwen van een nieuwe vierringscrypte ter vervanging hiervan, komt met een datering in de elfde eeuw te vervallen. Meer argumenten voor één van beide dateringen kunnen in de toekomst wellicht deze kwestie oplossen.

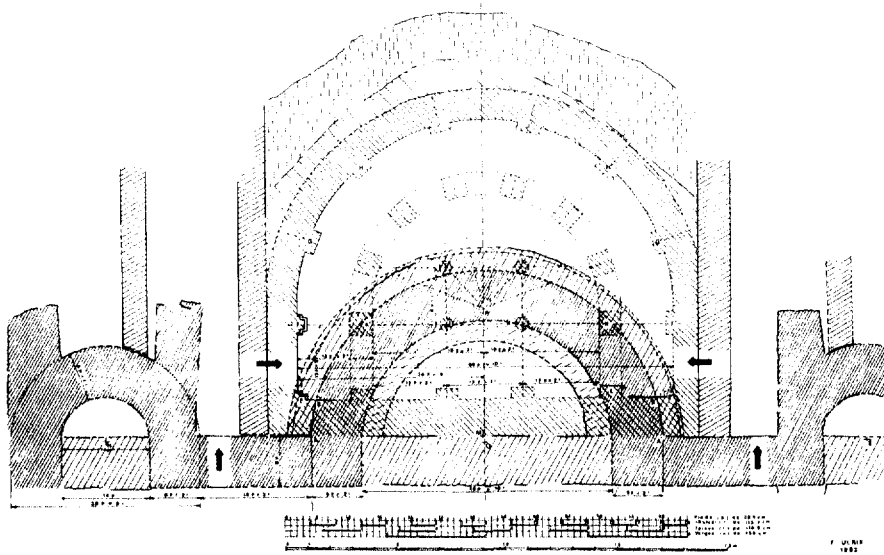
Na deze opmerkingen over de bouwfase onder proost Geldulfus, waartoe volgens Panhuysen ook het omgangstransept behoorde, komt een merkwaardig punt naar voren. Humbertus was lange tijd proost, van 1051 tot 1086. Een nadere datering binnen deze ambtsperiode van zijn bouwactiviteit is niet te geven, maar duidelijk is wel dat de grootscheepse nieuwbouw van het 'omgangstransept' op zijn langst nog geen vijftig jaar heeft bestaan, misschien nog wel veel korter. Dat is vreemd, zeker als daarbij bedacht wordt dat tussen beide bouwfasen in nog een andere fase is geweest, waarvan weinig duidelijk is, maar wel zoveel om te weten dat daarvoor de afbraak van (een deel van) het noordelijke deel van het 'omgangstransept' noodzakelijk was. Het gaat hierbij waarschijnlijk om een deel van de kloosterbebouwing aan de noordzijde van de kerk. Bij de opgravingen in 1981 werd onder de vloer van de Schatkamer in de dubbelkapel een muur aangetroffen, die min of meer onder de scheidsboog van de twee delen van de benedenverdieping staat, maar die geen haakse hoek maakt met de wanden van de dubbelkapel (afb.3). Deze muur vertoont dezelfde afwijking ten opzichte van de oost-west as als de muren van de oostelijke en westelijke armen van de kruisgang, en de oostwand van de noordelijke annex van de dubbelkapel²⁵. Dat is een belangrijk gegeven, want deze muur loopt over en door de noordelijke buitenwand van het zogenaamde 'omgangstransept' heen, maar gaat vooraf aan het transept en de dubbelkapel van Humbertus. Met andere woorden, de aanleg met de meerzijdige armen aan noord- en zuidzijde werd afgebroken om plaats te maken voor iets anders, waarvan verder niets bekend is. Als de veelhoekige aanleg inderdaad een transept zou betreffen hebben we te maken met een prestigieus bouwdeel. Vreemd is dat deze veelhoekige aanleg al zo spoedig na de bouw niet meer zou hebben voldaan en wel afgebroken kon worden. Weliswaar had men er in de middeleeuwen vaak weinig moeite mee om flinke delen van een kerkgebouw te slopen om iets nieuws te kunnen bouwen, maar een opeenvolging van drie plannen, die geen

enkel onderling verband tonen in hun opzet, binnen een tijdsbestek van ongeveer een halve eeuw lijkt onwaarschijnlijk maar kan niet worden uitgesloten.

De datering van de muren die behoorden tot de meerzijdige aanleg is dan ook een essentieel punt; daarover zullen we een uitvoeriger publicatie afwachten. Blijft onder meer de vraag bestaan waartoe die muren van een veelhoekige aanleg dan wel behoord hebben. Ik kan daarop geen antwoord geven, omdat nog te veel wezenlijke gegevens ontbreken. Maar enkele gevolgtrekkingen zijn wel hun plaats. De interpretatie van Panhuysen van de tekst op het loden kruis van proost Humbertus roept meer problemen op dan met de tekst verklaard kunnen worden. Bij een letterlijke vertaling is het geheel echter wel duidelijk. Bijzonderheden over de fundamenteën in het schip zullen, naar ik hoop, volgen bij nadere publicaties over de opgravingen. Dat de bouwcampagne onder proost Humbertus aanzienlijk gecompliceerder was dan tot nu toe kon worden aangenomen is inmiddels ook duidelijk geworden. Ook op dat punt is het essentieel dat de gegevens van bouwhistorisch onderzoek aan de openbaarheid worden prijsgegeven.

Omdat de bevindingen omtrent de bouwgeschiedenis van de St. Servaaskerk zoals die enige jaren geleden gepubliceerd zijn deels genegerd zijn in publicaties die sindsdien verschenen zijn, is het voor de wetenschappelijke discussie interessant die verschillende opvattingen nog eens met elkaar te vergelijken. De in 1979 geuite veronderstelling, dat de plattegrond van een karolingische voorganger wellicht aan de hand van de huidige plattegrond zou kunnen worden gereconstrueerd, werd in 1981 teruggenomen²⁶. De confessio is niet karolingisch, maar dateert uit de elfde eeuw, zo blijkt nu uit het archeologisch onderzoek²⁷. Van rond 1020 dateren sporen in de wanden van het middenschip, die aanleiding gaven een andere arcade met scheibogen te reconstrueren dan de huidige; in de meest westelijke travee werden zowel aan de noord- als aan de zuidzijde bouwnaden waargenomen, die in overeenstemming waren met de oostelijke beëindiging van boogfragmenten in dezelfde travee, bestaande uit afwisselend licht en donker gekleurde stenen (afb.4). Deze gegevens leidden tot de reconstructie van een arcade die zou hebben bestaan uit een afwisseling van pijlers en zuilen, waarbij de pijlers onderling verbonden waren door een grote, zgn. 'übergreifende' boog (in 1981 fase IIa genoemd)²⁸. Of deze arcade geheel of slechts ten dele werd uitgevoerd is duister. Tot nu toe is deze hypothese vanuit bouwhistorische hoek niet weerlegd; een mogelijke andere oplossing voor de niet te negeren sporen is evenmin gegeven. Bij het archeologisch onderzoek is echter geen fundering gevonden die wijst op een afwisseling van zuilen en pijlers. In 1981 hielden wij overigens al rekening met de mogelijkheid dat dit plan al snel na aanvang werd vervangen

door een ander plan. Vooral nog houd ik dan ook vast aan deze hypothese. Wij meenden in 1981 dat rond 1020 ook een begin werd gemaakt met de bouw van de westpartij, waarbij de plattegrond werd vastgelegd en aan de noordzijde begonnen werd met opgaand muurwerk. Deze stelling wordt nu bevestigd door de vondst dat de funderingen in het schip doorlopen in de westpartij²⁹. Een vrijwel direct hierop volgende bouwfase (door ons indertijd IIb genoemd) betreft een groot deel van het huidige kerkgebouw en vormde het geheel dat in 1039 werd gewijd: schip en zijbeuken, waarschijnlijk ook de kern van de bestaande koortravee en de oostcrypte; over de aanwezigheid van een transept bestond geen duidelijkheid. In tegenstelling tot wat wij in 1981 meenden lijkt de oostelijke schiptravee nu niet meer te behoren tot dezelfde fase als de rest van schip en zijbeuken. Deze opvatting wijkt af van die van Panhuysen, die wel het schip en de zijbeuken, het grondplan van het koor en de oostcrypte tot dezelfde fase rekent, maar tussen beide delen in het 'omgangstransept' plaatst. De reconstructie van het bouwdeel waartoe de meerhoekige muren ten noorden en ten zuiden van de viering kunnen hebben behoord zal nog veel tijd vergen. Zolang nog geen enkel idee bestaat over het opgaand werk dat bij de plattegrond zou kunnen behoren, is het te vroeg om over een transept te spreken. Het is daarbij onder meer van belang te zoeken naar mogelijke voorbeelden, waarvan beredeneerd kan worden dat zulke kerkgebouwen, of delen daarvan, voor de bouwheer van de St. Servaaskerk zinvol en aantrekkelijk waren om na te volgen. Ook de functionele aspecten moeten daarbij betrokken worden. De tekst van het grafkruis van Humbertus levert een nieuw gezichtspunt op met betrekking tot de westbouw. Tot het plan van proost Geldulfus zal behalve het schip en de zijbeuken ook een deel van de westpartij behoord hebben. Humbertus is kennelijk verder gegaan met dit bouwdeel²⁷. Van de bestaande westpartij kan niet erg veel meer uit het derde kwart van de elfde eeuw dateren, maar het is niet uitgesloten dat Humbertus een en ander liet bouwen, dat in de twaalfde eeuw weer gesloopt is. De westpartij heeft kennelijk lange tijd niet de eerste aandacht van de bouwheren gehad. Als de dateringen en interpretaties juist zijn, bouwden zowel Geldulfus als Humbertus aan dit bouwdeel, maar pas vanaf het midden van de twaalfde eeuw kreeg de westbouw een meer centrale plaats in de bouwactiviteiten van de proost Gerhard von Are en vooral van zijn opvolger Christian von Buch²⁹. Ook bij de O.L. Vrouwekerk in Maastricht werd in het eerste kwart van de elfde eeuw begonnen met de westpartij, maar ook daaraan werd nog in de twaalfde en dertiende eeuw gebouwd. Bij die kerk kwamen in de twaalfde eeuw kort na elkaar een nieuwe oostpartij en nieuwe midden- en zijbeuken tot stand, terwijl de westpartij alleen maar werd voltooid. Bij de Servaaskerk echter

7. Luik, Saint-Lambert. Plattegrond oostpartij met transeptdoorgangen.

bleef het elfde-eeuwse schip bestaan en werd de aandacht achtereenvolgens gericht op de oostpartij en de westpartij, die veel rijker werd uitgevoerd en gedecoreerd dan de tegenhanger van de O.L. Vrouwekerk²⁹. De oost- en westpartijen van de St. Servaaskerk werden monumentale blikvangers, die al van ver zichtbaar moeten zijn geweest en zeker bedoeld zijn geweest om te imponeren. Het bouwhistorische onderzoek dat tijdens de restauratie van de Servaaskerk is verricht zal waarschijnlijk meer gegevens opleveren, waarmee een nauwkeuriger fasering van de westpartij mogelijk wordt³⁰.

Het loden grafkruis van de vaker genoemde proost Humbertus is ook van belang voor de kennis over deze bouwheer. Humbertus is lange tijd proost van het Servaaskapittel geweest (1051-1086), maar was bovendien proost van het kathedrale kapittel van Saint-Lambert in Luik en aartsdiaken van Taxandrië. In 1970 had Joachim Deeters overigens al beargumenteerd dat de Maastrichtse proost Humbertus dezelfde moest zijn geweest als de proost Humbertus van het kathedrale kapittel in Luik³¹. De identificatie door Mekking van deze Humbertus met een abt met dezelfde naam van het Keulse St. Pantaleons-klooster is onhoudbaar geworden, zoals hijzelf constateerde³². Maar het door de tekst op het loden kruis beezen gegeven dat Humbertus ook proost van Saint-Lambert is geweest, is ook architectuurhistorisch nogal interessant. Toen ruim een decennium geleden het bewijs voor de stelling dat Humbertus behalve in Maastricht ook in Luik proost was geweest nog ontbrak, en bovendien de opgravingen naar de oostpartij van de Luikse kathedraal Saint-Lambert nog gaande waren, konden de mogelijke implicaties van één en ander nog allerminst worden overzien. Nu wordt het boeiend te proberen deze gegevens met elkaar in verband te brengen, ook al kan niet verwacht worden dat daaruit di-

rect een pasklare oplossing voort zal komen. Bij het maken van de plannen voor de vernieuwing van de oostpartij van de St. Servaaskerk kunnen uiteenlopende bevestigingen een rol gespeeld hebben. Proost Humbertus kan de behoefte hebben gehad het belang van het Servaaskapittel en zijn eigen functie als proost in Maastricht ten opzichte van de Luikse bisschop duidelijk te maken, door een bouwconcept te kiezen dat niet naar de Luikse kathedraal, maar naar de kerk van de Keulse aartsbisschop verwees. Bood zijn functie als proost bij het Maastrichtse kapittel hem wellicht de mogelijkheid een grotere mate van onafhankelijkheid ten opzichte van de Luikse bisschop te ontploien? Mij lijkt van niet, want als proost van St. Servaas en van Saint-Lambert, en als aartsdiaken zal hij over invloed in het Luikse bisdom zeker niet te klagen hebben gehad. Denkbaar is ook, dat Humbertus juist de verbondenheid met zijn directe meerdere, de bisschop van Luik, heeft willen uitdragen met een architectonisch concept dat van de Luikse kathedraal was afgeleid. Voordat de functie van Humbertus in Luik werkelijk vaststond pleitte Mekking voor de eerste mogelijkheid, maar dan uiteraard zonder de hier gesuggereerde implicaties ten opzichte van de Luikse bisschop, waarbij hij echter aan de Keulse aartsbisschop Anno II de rol van 'auctor intellectualis' toedichtte van het architectonische schema. De overeenkomst tussen de St. Servaaskerk en de kerk van de aartsbisschop van Keulen betroffen volgens deze these de portalen aan weerszijden van de absis, en de bouw van de dubbelkapel die als kapittelkapel de pendant zou vormen van de bisschoppelijke kapel aan het zuidtransept van de Keulse Dom (afb.5, 6).

Nu sinds enige jaren echter ook meer bekend is over de niet meer bestaande oude kathedraal van Luik, moet ook de Saint-Lambert in de overwegingen betrokken

worden. De plattegrond van die kerk, nog door bisschop Notger (972-1008) begonnen en door zijn opvolger Balderik (1008-1018) gewijd, is zeker afgeleid van de dom van Keulen³³. Bij de Luikse kathedraal zijn in de plattegrond wezenlijke elementen van de dom van Keulen terug te vinden: twee transepten, aan de oostzijde een absis met kleinere absidiolen tegen de transeptwand en mogelijk al vanaf de bouw rond 1000 de doorgangen in de oostelijke transeptwand, die er in elk geval wel tegen het einde van de elfde eeuw waren (afb.7). De datering van de doorgangen in de oostwand van het oostelijke transept van Saint-Lambert is in deze kwestie van belang, maar helaas onzeker: ze kunnen tot het oorspronkelijke bouwconcept hebben behoord, maar ook is het mogelijk dat ze tegen het einde van de elfde eeuw zijn aangebracht.

Ten opzichte van de beide mogelijke voorbeelden Keulen en Luik werd er bij de Maastrichtse Servaaskerk echter een wezenlijke verandering doorgevoerd. De oostzijde van deze kerk werd niet door bebouwing omgeven en was als 'Schauseite' zichtbaar. In Keulen was de situatie anders. Onder aartsbisschop Anno II (1056-1075) was daar even ten oosten van de dom de kerk van S. Maria ad Gradus gebouwd, met de aartsbisschoppelijke zetelkerk verbonden door zuilengangen, waardoor hier de doorgangen in het oosttransept van de dom weliswaar niet geheel in een ander onderdeel waren opgenomen, maar niet meer de voor ieder zichtbare monumentale toegang tot de kerk vormden³⁴. In Luik werd aan de oostzijde van de Saint-Lambert tegen het einde van de elfde eeuw een kruisgang gebouwd, waarin de transeptdoorgangen weliswaar nog functioneerden, maar geen zichtbare toegang tot de kerk meer vormden. De transeptdoorgangen werden door de armen van de kruisgang aan het zicht onttrokken³⁵. Mede gezien de functies van Humbertus als aartsdiaken en proost van het kathedrale kapittel in Luik lijkt het mij nu waarschijnlijker dat hij een element voor de nieuwe oostpartij van de St. Servaaskerk ontleende aan de bisschopskerk van Luik, waar hij zelf na de bisschop de voornaamste functie bekleedde. Ook met het oog op de globale datering van de kruisgang bij de Saint-Lambert lijkt deze kerk eerder in aanmerking te komen als voorbeeld voor Humbertus' bouwconcept dan de dom in Keulen. Ik weid nogal uit over deze ingewikkelde kwestie, omdat die wezenlijk is voor een goed begrip van het architectonische concept dat onder Humbertus bij de Servaaskerk werd gebouwd. Het is één ding om een bepaalde fase uit de bouwgeschiedenis te reconstrueren en te beschrijven – en dat is al lastig genoeg –, minstens zo interessant is het om te proberen te achterhalen om welke redenen juist dat bouwconcept voor de bouwheer aantrekkelijk was om toe te passen. Om te weten wat in een bepaalde periode voor een bepaald soort bouwheer zinvol en mogelijk was om te laten bouwen blijven bovendien vergelijkingen

met andere bouwwerken ook bij de reconstructie van plattegronden en opstanden noodzakelijk.

Na deze verkenning van de 'stand van zaken' van de kennis van de bouwgeschiedenis van de St. Servaaskerk, die mogelijk een bijdrage kan vormen in de noodzakelijke wetenschappelijk discussie, kan nog niet overduidelijk veel geconcludeerd worden. Er lijkt eenstemmigheid te heersen met betrekking tot een aantal grote lijnen in de elfde-eeuwse bouwfases van de St. Servaaskerk, maar ook bestaan er duidelijke tegenstellingen in de opvattingen over bepaalde delen van het gebouw. Het gaat niet in de eerste plaats om de vraag wie er nu gelijk heeft; het overdenken van andere argumenten en hypothesen zijn van belang om tot een goede reconstructie te komen. De discussie zal nog jaren moeten voortduren om meer definitieve uitspraken over de opeenvolgende fasen van de bouwgeschiedenis te kunnen bieden en te kunnen verantwoorden. Het materiaal van de opgravingen en de resultaten van het bouwhistorische onderzoek moeten uitvoeriger worden gepubliceerd dan tot nu toe het geval is, aan de hand daarvan kunnen hopelijk tenminste enige wezenlijke vragen beantwoord worden. Hoe de St. Servaaskerk er tien jaar geleden uitzag is vrij goed bekend, maar welke oudere geschiedenissen onder de verse pleisterlagen verborgen zijn geraakt veel minder.

Noten

met dank aan drs. Titus A.S.M. Panhuysen voor zijn opmerkingen op een eerdere versie van dit artikel.

- 1 Vgl. C. Peeters, Een oud verlangen naar het nieuwe, in: *Jaarboek Monumentenzorg* 1991, pp. 8-25.
- 2 Wies van Leeuwen & Bernadette van Hellenberg Hubar. De beginselloosheid tot adagium verheven. De polemische restauratie van de Sint-Servaas te Maastricht, in: *De sluitsteen* 6 (1990), pp. 75-97, met uitvoerige literatuurverwijzingen.
- 3 T. Panhuysen, Het grafkruis van Humbertus/Hugo (1086), in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatie bulletin* (hierna: *DSS*) nr. 39-40, aug. 1988, pp. 315-318.
- 4 Zie: G.W.C. van Wezel, De bouwgeschiedenis van de St.-Janskerk te Utrecht tot 1700, in: *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht. Jaarverslag 6 1979-1980-1981*, p. 111, 113, 117, 121.
- 5 Vgl. Georg Hauser, Abschied vom Hildebold-Dom. Die Bauzeit des alten Domes aus archäologischer Sicht, in: *Kölner Domblatt* 56 (1991), pp. 209-228.
- 6 Zie: Niek Borghuis, Rob van Hees, Bernadette van Hellenberg Hubar e.a., Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht. Deel I. De oostpartij, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (hierna: *PSHAL*) 115 (1979), pp. 7-266; Tos Aalberts, Lex Bosman, Rob van Hees e.a., Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht. Deel II. Het schip, in: *PSHAL* 116-117 (1980-1981), pp. 97-252; Aart J.J. Mekking e.a., Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht. Deel III. De westpartij, in: *PSHAL* 118 (1982), pp. 86-247; Aart J.J. Mekking, Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht. Deel III. De westpartij (slot), in: *PSHAL* 119 (1983), pp. 59-190; Aart J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200*, (Utrecht/Zutphen 1986) (= Clavis Kunsthistorische Monografieën 2).
- 7 De inhoud van het sinds 1982 uitgebrachte *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatie bulletin* is wisselend van niveau en belang. Waar wel een rubriek 'De archeoloog' regelmatig terugkeert, ontbreekt de verslaglegging van het bouwhistorisch onderzoek vrijwel geheel. Bij bijdragen van het Bouwbureau ontbreekt een deugdelijke annotatie met literatuurverwijzingen. Elders zijn wel voorbeelden gegeven van een grondige verslaglegging, zoals in Utrecht, waar jaarverslagen werden gepubliceerd, voorzien van artikelen over bouwhistorisch onderzoek. Een schoolvoorbeeld, dat vanwege de hoge kosten elders nauwelijks uitvoerbaar is, blijft wel het *Kölner Domblatt*, waarin uiterst nauwkeurige archeologische verslagen worden gepubliceerd, naast bouw- en kunsthistorische studies over uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van de Keulse bisschopskerk.
- 8 Panhuysen 1988 (n. 3), pp. 315-318.
- 9 Titus A.S.M. Panhuysen, De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen, in: *Bulletin KNOB* 90 (1991), p. 17. Mijn interpretatie komt overeen met de lezing van Mekking, vgl. Aart J.J. Mekking, Een cruciale vondst?, in: *DSS* nr. 41-42, okt./dec. 1988, pp. 332-333.
- 10 Zie: Borghuis, Van Hees, Van Hellenberg Hubar e.a. 1979 (n. 6), pp. 119-120, 132; Lex Bosman, De voormalige Maternuskapel van de St.-Servaaskerk in Maastricht, in: *De Maasgouw* 102 (1983), kol. 28-29.
- 11 Zie: Mekking 1986 (n. 6), pp. 30-32; Mekking 1988 (n. 9), pp. 332-333.
- 12 Titus A.S.M. Panhuysen, De archeoloog, in: *DSS* nr. 48, dec. 1989, p. 385.
- 13 Titus A.S.M. Panhuysen, 1981. MAKK 3. Een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas, in: *Campus Liber. Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr.dr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en -bibliothecaris 1947-1977, bij zijn zeventigste verjaardag* (= Werken uitg. door LGOG 8), Maastricht 1982, pp. 39-47; Aart J.J. Mekking, Van Centraalbouw tot Dubbelkapel, de geschiedenis van het Mausoleum van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht, in: *Campus Liber*, Maastricht 1982, pp. 56-67.
- 14 Panhuysen 1989 (n. 12) p. 385; Panhuysen 1991 (n. 9), afb. 3, 14.
- 15 Borghuis, Van Hees, Van Hellenberg Hubar e.a. 1979 (n. 6), pp. 57-58, 61, 123; Aalberts, Bosman, Van Hees e.a. 1980-1981 (n. 6), p. 142, pp. 150-151; Panhuysen 1989 (n. 12), p. 386, afb. 12.
- 16 Albert Verbeek, St. Georg, in: Hiltrud Kier & Ulrich Krings, *Köln: die romanischen Kirchen. Von den Anfängen bis zum zweiten Weltkrieg*, Keulen (1984) (= Stadts Spuren - Denkmäler in Köln Bd. 1), pp. 257-260.
- 17 Günter Brucher, *Die sakrale Baukunst Italiens im 11. und 12. Jahrhundert*, Keulen (1987), pp. 44-46.
- 18 Wieneke Wensten, Servaaskerk periode IV. De kerk met de polygonaal gesloten transeptarmen, in: *DSS* nr. 59, nov. 1991, pp. 473-474.
- 19 Voor een recent overzicht van Aken-copieën zie: Matthias Untermann, *Der Zentralbau im Mittelalter. Form-Funktion-Verbreitung*, Darmstadt (1989), pp. 120-147.
- 20 Borghuis, Van Hees, Van Hellenberg Hubar e.a. 1979 (n. 6), pp. 100-109, 127-128, 130; Aalberts, Bosman, Van Hees e.a. 1980-1981 (n. 6), pp. 149-193, 214.
- 21 Mekking 1988 (n. 9), pp. 332-333. De datering in de twaalfde eeuw bij: Borghuis, Van Hees, Van Hellenberg Hubar e.a. 1979 (n. 6), pp. 97-99, 132.
- 22 Panhuysen 1982 (n. 13), pp. 22-23.
- 23 De hypothese beschreven bij Borghuis, Van Hees, Van Hellenberg Hubar e.a. 1979 (n. 6), pp. 124-127, maar weer teruggenomen door Aalberts, Bosman, Van Hees e.a. 1980-1981 (n. 6), p. 210, 214.
- 24 Panhuysen 1991 (n. 9), pp. 18-19, 21-22.
- 25 Aalberts, Bosman, Van Hees e.a. (n. 6), p. 138, 143, pp. 178-193.
- 26 Panhuysen 1991 (n. 9), p. 21.
- 27 Vgl. Aalberts, Bosman, Van Hees e.a. 1981 (n. 6), p. 197, 199; Mekking e.a. 1982 (n. 6), pp. 187-201.
- 28 Mekking 1986 (n. 6), pp. 38-43.
- 29 Voor de bouwvolgorde van de O.L. Vrouwekerk zie: A.F.W. Bosman, *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij*, (Utrecht/Zutphen 1990) (Clavis Kunsthistorische Monografieën 9), pp. 90-132.
- 30 Belangrijk zullen daarbij de dendrochronologische dateringen zijn. Vgl. Dirk J. de Vries, Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4), in: *Bulletin KNOB* 91 (1992), pp. 32-33.
- 31 Joachim Deeters, *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung*, Bonn 1970 (= Rheinisches Archiv 73), pp. 37-38. Over Humbertus uitvoeriger bij Régis de la Haye, Humbertus' historie herschreven (I), in: *DSS* nr. 39-40, aug. 1988, pp. 322-324; Régis de la Haye, Humbertus' historie herschreven (II), in: *DSS* nr. 41-42, okt./dec. 1988, pp. 326-328.
- 32 De identificatie met de Keulse abt bij Mekking 1986 (n. 6), pp. 32-38, de correctie bij Mekking 1988 (n. 9), p. 332.
- 33 Hierover uitvoeriger bij: Lex Bosman, Der Dom zu Köln als Vorbild der Kathedrale Bischof Notgers in Lüttich, in: *Kölner Domblatt* 56 (1991), pp. 245-258. Over de opgravingen naar Saint-Lambert zie de bundel artikelen: Marcel Otte (ed.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert à Liège*. dl.1. Luik 1984 (= Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 18).
- 34 Helmut Fubroich, St. Maria B.V. ad Gradus, in: Kier & Krings 1984 (n. 16), pp. 557-561.
- 35 De kruisgang wordt zeer globaal gedateerd tussen het einde van de elfde en het midden van de twaalfde eeuw. Vgl. Marcel Otte & Patrick Hoffsummer, *Interprétation du levé photographique*, in: Otte 1984 (n. 33), p. 321; Bosman 1991 (n. 33), p. 254.